

варлыгларла мүбаризэдэ онун гэлэбэсинэ тә'минат вермәк мәгсәдини дашыјыр.

Гадын гәһрәманларын көзәллији дә һәмишә мүбалиғәли сурәтдә верилир. Бу чәһәт исә конкрет функција дашыјыр — гәһрәманлыг һәрәкәтинә тәкан верир.

Гәһрәманын мүхтәлиф шәр гүввәләрлә вә һәдсиз сәјдә дүшмән гошуну илә дөјүшү дә олдугча мүбалиғәли сурәтдә тәсвир олунур. Мәсәлән: «Гылынчын чәкди; ја мөдәд дејиб әждаһаја һүчүм еләди. Бир аз әлләшәндән сонра гылынчы әждаһанын боғазына нә тәһәр вурдуса, әждаһа о саат јерә јыхылды. Ганлы су шәһәри басды» [1, I, 33].

Гәһрәманын рәғибләринин гејри-ади заһири портрети, ағласығмаз физики күчү һәдсиз дәрәчәдә шиширдилир. Мәсәлән: «Див нә див, боју минарә, голлары чинар ағачы, бујнузлары низә кими, једди башлы, һәр голунда једди дәјирман дашы, алт додағы јер сүпүрүр, үст додағы көј сүпүрүр; ағзы дәмирчи көрүјү» [1, IV, 168].

Сәһрли нағылларда мүбалиғә гејри-ади мөканын тәбиәт тәсвирләри үчүн дә сочијјәвидир. Көзәл галачаларын, әфсанәви сарајларын тәсвири дә гејри-ади мүбалиғәзә әсасланыр. «...Бу елә бағды ки, мислини аллаһтала бир дә јаратмајыб. Дүнјада һәр нә күл, чичәк десән, бурда вар. Дүнјада һәр нә гуш десән, бурда вар. Хүласә, аллаһ нә гәдәр көзәл шеј јарадыбса; елә бил һамысыны бура јығыблар. Көрдү бурда бир чарһовуз вар, дашынын бири гырмызы јагутдан, бири зәбәрчәтдән. Су фәвварә вериб галхыр һаваја... Сонра төкүлүр күлаб кими һовуза» [1, I, 37].

Гәһрәманын рәғибләринин физики күчүнүн шиширдилмәси вә гејри-ади мөканын мүбалиғәли тәсвири илә фантастик дүнјанын гејри-адилији нәзәрә чатдырылыр. Бунлар гәһрәманын фантастик дүнјада нечә бөјүк чәтиликләрдән кечдијини көстәрмәк мәгсәдини дашыјыр.

Көрүндүјү кими, сәһрли нағылларда бәдин тәсвир васитәләри өзү-нәмәхсүслүғү вә ишләнмә тәрзи илә фәргләнир.

#### Әдәбијјат

1. Азәрбајчан нағыллары. 5 чилдә.—Бақы: Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, I чилд. 1960; II чилд. 1961; III чилд. 1962; IV чилд. 1963; V чилд. 1964.

2. Бедерникова Н. М. Эпитет в волшебной сказке. — Эпитет в русском народном творчестве. Изд. Московского университета, 1980, с. 120—134.

3. Краткая литературная энциклопедия, т. 2.—М.: Советская энциклопедия, 1964.

4. Рафили М. Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш.—Бақы, В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, 1958.

О. С. Алиев

#### СРАВНЕНИЕ И ЭПИТЕТ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

В волшебных сказках положительные силы—герой и его помощники, стоят на одном полюсе, а силы, олицетворяющие зло — на другом. Описание образов, относящихся к обеим сторонам, выделяется преувеличением. В волшебных сказках, как способ художественного выражения, широко употребляется сравнение. Лицо героев обычно сравнивается с луной, солнцем. Часто используются сравнения, связанные с животным миром и растениями. Волшебные сказки богаты и эпитетами, взятыми из живой разговорной речи. Герой сказки, его противники, волшебные предметы, необычное пространство, где происходят события, характеризуются специфическими эпитетами. В целом, в волшебных сказках способы художественного выражения различаются специфичностью, многосторонностью сравнений.

АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1990, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия литературы, языка и искусства, 1990, №3

АЛХАН МӘММӘДОВ

#### «ШИРВАНЫН НӨВЧАВАН ШАИРЛӘРИ» ВӘ ЈЕНИ ИЧТИМАИ ӘДӘБИ МЕЈЛЛӘР

XX әсрин башланғычында Шамаһы әдәби-мәдәни мүһитиндә маарифчилијә мејл күчләнмишди. Бу ишдә Тифлис Александровски мүәллимләр институтунун, Гори мүәллимләр семинаријасынын мәзунлары олан шамаһлыларын, С. М. Гәнизадә, М. Маһмудбәјов вә башгалары илә јанашы А. Сәһһәт, Ә. Сабир, М. һадинин дә мүәјјән ролу варды. Гори мүәллимләр семинаријасынын мәзунларында маарифчи демократик әдәбијјата мејл күчлү вә ајдын әдәби-ичтимай мөвгедән иди. Одур ки, онлар јарадычы гүввәләрин диггәтини даһа чох епик әсәрләр јазыб халғы тәрәггијә сөвг етмәјә чағырыр, өзләри бу сәһәдә имкандары дахилиндә бәдин нүмунәләр јарадырдылар. Бу чәһәтдән С. М. Гәнизадәнин Мәһәммәдтағы Сидгијә тәхминән 1894-чү илдә јаздығы мәктубундакы ашағыдакы сәтирләр диггәтәлајигдир:

«...Бәндә тәлим вә тәдрис ишләриндә милләт нағылларынын фәјдаларын дәрк етдијимдән ламәһалән бир нечәсинин дилдән гәләмә дүшмәкин чох арзу едирдим. Буна бинаән өз һәмвәтәнләрим—Ширванын нөвчаван шаирләринә бу тәклифи етдим вә һаләза онлар һәм һекајәнәвислији шә'ни-шаирлијә лајиг көрмүјүб баш гачыртдылар... Лазым кәлди ки, имтаһан үчүн бир нәгл јазыла ки, та Хаганилик идиасилә шөһрәт диләјән худпәрәстләрә исбат олсун ки, бу зәманәдә һекајәнәвислик базары хачә-һафиз хәтм етдији гәзәлијјатын тәһрифатындан рәвачдыр. Мә'луми-үмумидир ки, һәр бир әсрин өз тәғазасына мүвафиг әмәл етмәк шәрти-әғлдир. Һала бу әсрдә әбнаји-рузикар милли-мәдәнијјәт илә төмәләндикдә даһа эш'ари-мәчәзи хөнчәсинин күлү мүл шәһдү-шәкәринә хәридар олмазлар... Имдики бу мәдәнијјәт әсриндә ки, һәр шеј өз рәнкиндән доланыб, гејри бир сәлигә үзрә тәбдил олмушдур вә мејдани-нәзмдә куји-мәчәзидән даһа бир нишан галмамышдыр, көһнә сәләһшурлуг шивәсилә чөвкани-зәбан ојнадыб, зүлф вә какилә мөдһ вә рәзәч охумағлыг һүсни-шә'ријјәтдә һүнәр санылмајыб, мәсхәрәбазлыг көрүнүр. Бәс бу әсрин шаирләри үчүн һекајәнәвислик гәзәлханлыгдан мүстәфид вә вачибрағдыр. Һәркаһ шә'р јазмағла бир нәфәрин мәнзуру шөһрәт олмуш олса да, бишәк ки, јенә өз әсринә хидмәт етмәкә мурадына наил ола биләр...» [1, 279].

Бурада диггәти чәлб едән мәсәләрдән бири одур ки, Шамаһы мүһитиндән чыхарағ, дүнјәви елмләрлә даһа јахын тәмасда олан нүмәјәндәләр дөврүн әдәби-бәдин фикрин гаршысына гојдугу вәзифәләри дәриндән дәрк едәрәк реализмә, епик әсәрләрә даһа артыг фикир вермәјин вачиблијини дүјур вә бу јолда һәм өзләри чалышыр, һәм дә һәмкарларыны сәфәрбәрлијә чағырырдылар. С. М. Гәнизадә дә дөврүн тәләбинә чаваб вермәк үчүн әлиндән кәләни едир, чағырышларын даһа тәсирли олмасы үчүн «өзкәләрә ибрәт олсун» дејә өзү сүжетли әсәрләр јазырды. Дикәр тәрәфдән марағлыдыр ки, «Ширванын нөвчаван шаирләри» һәмин чағырышларә тәрәфдар чыхмајарағ «һекајәнәвислији шә'ни-шаирлијә лајиг көрмүјүб» бу ишдән бојун гачырырлар. Онлар



сүжетли вэ реалист руһлу тәрбијәви әсәр јазмагданса, инсанлара руһ верән, онларын зөвгләрини охшајан лирик әсәрләрлә мәчәзи көзәлликләрин вәсфини даһа үстүң тутурлар. Бу һалы биз «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә Әһсәнүл-Гәваидә Шамаһы шаирләри адындан Сејид Әзим Ширванини «Шүәраји-әрбәеји-Ширван» имзасы илә јаздығы мәгаләсиндә [2] дә мүшәһидә едирик. Шамаһы шаирләри Әһсәнүл-Гәваидин дөврүн әдибләриндән гәзәл, гәсидә јазмагла күң кечирмәкдәнсә, халга хидмәт көстәрмәји тәләб етмәсинә етираз едәрәк ону зөвгүсүз вә руһсуз адландырмыш, поезиянын мәләһәт вә ләтафәтиндән, орада көзәлин вә көзәллијин бәләгәтли вәсфинин, шәрабын тәрифинин вачиблијиндән вә с. бәһс етмиш, фикирләрини әсасландырмаг үчүн һикмәт саһибләри-нә истинад етмишдиләр. Аз сонра јалһыз С. Ә. Ширвани, гисмән дә дикәр һәмкарлары өз сәһвләрини анлајараг маарифчи-реалист әдәбијатын чәһһәсиндә ардычыл чыхыш етмәјә башламышды. Лакин бир тәрәфдән «Әкинчи»нин тезликлә бағланмасы, дикәр тәрәфдән иртичанын тәзјиги нәтичәсиндә «Зија» («Зијаји-Гафгазијә»), «Кәшкүл» кими мәтбуат органларынын мүтәрәгги идејалар чәһһәсиндә о гәдәр дә ардычыл чалыша билмәмәләри вә Сејид Әзимин вәфаты Шамаһы мүһитиндә әввәлки ән'әнәләрин јени мејлләрә күчлү тәзјиг көстәрмәсинә вә әдәбијатда өз мөвгәјини һәләлик әзмлә горујуб сахлаја билмәсинә зәмин јаратмышды. Одур ки, «Ширванын нөвчаван шаирләри» һәмнин кечмиш ән'әнәләрин чәзибәсиндән чыхмагда чәтинлик чәкирдиләр. Көһнә әдәби ән'әнәләрин Ағәли бәј Нәсәһ кими нүфузлу нүмајәндәләринин тә'сири дә бу ишдә аз рол ојнамышды.

Көһнә әдәби ән'әнәләрин Шамаһыда күчлү олмасынын сәбәбләрини, мүәјјән гәдәр дә олса, тәсәввүр етмәк үчүн Шамаһы сакини, танымыш маариф вә мәдәнијјәт хадими Әлимәммәд Мустафајевин хәтирәләриндән кәтирилән ашағыдакы сәтирләрә нәзәр јетирмәк пис олмазды. Шамаһынын мәдәни һәјатындан бәһс едәркән Ә. Мустафајев јазыр:

«Шамаһы шәһәри Зоғалавај чајынын сол кәнарында јерләшир. Бу чајдан архлар васитәсилә су апармагла бағлар салынмышдыр... Јаз вә јәј фәсилләриндә, чүмә күнләри бу бағлар сејричиләр илә долу олур. Бурада чүрбәчүр дәстәләрә тәсадүф едирсән. Шаирләр вә үрәфа дәстәси, сәнәткарлар дәстәси, зијалылар дәстәси, молла вә ахундлар дәстәси вә с. Бурада онларын әјләнчәләри јемәк-ичмәк, чалыб-охумагдан йбарәтдир. Ахшамчагы евә јығышмадан бир саат габаг дәстәләрдә мејханалар башланыр. Мејханачылар һәр бир дәстәдә тапылыр. Бурада шаир вә үрәфалар дәстәсиндә Сабир, Сәһһәт, Гырхајаг, Тәрраһ, Ағәли бәј Нәсәһ вә башгаларыны көрмәк олур...

Пајыз вә гыш фәсилләриндә шәһәрдә чүрбәчүр дәрнәкләр фәалијәт көстәрир. Бу күң кимин нәјә мејли оларса, өз истәдији дәрнәјә кедә биләр. Ахыр заманлара кими бу дәрнәкләрдән анчаг үчү давам едир. Шаирләр дәрнәјинин рәһбәри Ағәли бәј Нәсәһдир.

Вә әјләнчә јерләри дә онун өз отағыдыр. Бу әјләнчә јерини, сәһв еләмирәмсә, кичик мигјасда клуб да адландырмаг олар» [3, 41—42].

Һәмнин дөврдә «Ширванын нөвчаван шаирләри»нин даһа чох һансы әдәби ән'әнәләрин тә'сири алтында олдуғларыны бир гәдәр дә әјдын тәсәввүр етмәк үчүн мәрһум әдәбијатшүнас, филолокија емләри һәмизәди Нәсрәддин Гарајевин ашағыдакы мүләһизәләри дә мараг доғурур:

«А. Нәсәһ Ф. Көчәрли илә јахын дост олмуш, һәтта она Ширван шаирләринин әксәријјәти һағгында хејли материал вермишдир. «Бейтүс-

Сәфа» мәчлисинин сон дөврүндә Шамаһы шаирләри тез-тез бир-бирләринин евләринә топлашар, јаздығларыны охујуб музакирә едәрдиләр. Бир заманлар М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт вә Тәрраһ да јени јаздығлары ше'рләри мүнтәзәм олараг «Мизанүш-шүәра» адландырдығлары Нәсәһин јанына кәтирәр, онун мәсләһәтләрини вә рә'јини билмәк истәрдиләр. Нәсәһ дә һәмишә онлара гәнеедици чәваблар верәрди» [4, 109—110].

Көрүндүјү кими «Ширванын нөвчаван шаирләри» классик поезија ән'әнәләри илә нәфәс алыр, бу ән'әнәјә вә онун чанлы тәмсилчәсинә— А. Нәсәһ сонсуз етигад бәсләјирдиләр. Әлбәттә, онлар «Мизанүш-шүәра» (шаирләрин тәрәзиси) кими өзләринә уstad һесаб етдикләри бир адамын илләрдән бәри мөвчуд олан күчлү поетик нүфузундан бирдән-бирә чыха билмәздиләр. Одур ки, С. М. Гәнизадәнин мәсләһәтиндән онларын о заман бојун гачырмалары бир гәдәр тәбии көрүмәлидир.

Бунунла белә Шамаһыда шәһәр мәктәбинин ачылмасы илә бәрәбәр јени типли дикәр мәктәбләрин фәалијјәти, капиталист мүнасибәтләринин шәһәр һәјатына ајаг ачмасы илә бурада сәнәјә объектләринин— ипәкчилик, тохучулуг вә с. јаранмасы Фиридун бәј Көчәрли кими шәхсијјәтләрин Шамаһы шаирләри илә әлағәси Шамаһынын мә'нәви һәјатында, әдәби-мәдәни мүһитиндә јенилик мејлинин гүввәтләнмәсинә тәкан верди; XX әсрин астанасында «Ширванын нөвчаван шаирләри»нин јарадычылығларында әмәлә кәлән јениләшмә просеси кечмиш әдәби ән'әнәнин кәскин мүғавимәти илә растлашыр, лакин өз јолундан дөнмәјиб даһа уча пилләләрә доғру ирәлиләјирди. Бу чәһәтдән Аббас Сәһһәтин илк гәләм мәнсулларындан бә'зисинә вә онун Ағәли бәј Нәсәһлә әдәбијат вә сәнәт мүбаһисәләринин әлдә олан нүмунәләринә диггәт јетирмәк марағлы оларды.

XX әсрин астанасында А. Сәһһәтин әлдә олан поетик нүмунәләриндән бири «Шејх Сә'ди», дикәри исә «Хачә Гафиз» адланыр. Һәр ики поетик нүмунә 1898-чи илин мәнсулудур. Шејх Сә'динин мезары өнүндә она мүрачиәтлә јазылан «Шејх Сә'ди» [5, 7] шәриндә онун поетик дүһасына бөјүк гүјмәт верән А. Сәһһәт шаирин вәтәнинин тар-мар олмасына чох тәәссүфләнәрәк бөјүк шаирин тәрәгги, инкишаф, өлкәнин лаләзара чеврилмәси, вәтән өвладынын дүнјанын ән мәдәни нүмајәндәләринә өз интеллектуал сәвијјәси илә мејдан охумасы вә с. һағда олан нәсиһәтләринин асанлыг вә инсафсызлыгла унутулдуғуну билдирәрәк дејир:

..Ач көзүнү, бах вәтән өвладына,  
Севкили ә'габына, әһфадына.  
Олду фәрамуш нәсиһәтләрин,  
Вермәди һеч фәндә зәһмәтләрин.  
Һикмәти-еш'арына биһхтилаф  
Ејләр икән әһли-чаһан етираф,  
Гәдр гојаркән һамы асарына,  
Сөзләринә, шивеји-көфтарына,  
Һәр дилә нәгл олду кәламын сәнин,  
Тутду бүтүн әләми һамы сәнин.

Демәк, Сә'ди сәнәтинин бәдин-естетик дәјәри вә дәрин, һикмәтамыз мә'на тутуму бүтүн әләмдә данышыгсыз тәғдир олунур, онун әсәрләри һәр бир дилә чевриләрәк гүјмәтли инчи кими горунуб өјрәнилир. Онун ады јер үзүнүн һәр јериндә еһтирамагла чәкилир. Лакин бүтүн бу әзәмәт вә ләјагәтин, кениш шәһрәтин мүгабилиндә уstadын—Сә'динин вә-



тәни вә вәтән өвладлары нә вәзијәтдәдир? Онлар шаирин адыны әбәди-ләшдирмәк, нәснәтләрини әмәли шәкилдә һәјата кечирмәк үчүн нә иш көрүбләр? Реал вәзијәтин һәммин суаллара вердији чаваблар ачы-начаглыдыр. Бу һагда А. Сәһһәт јазыр:

Јатдылар әһфадларын хабдә,  
Етмәдиләр рәкз адына абидә.  
Гәдрини билсәјди әкәр әһнија,  
Исминә мин мәктәб олурду бина.

Мараглыдыр ки, А. Сәһһәт устадып—Шејх Сә’динин адына гоју-лан ән көзәл абидәни мәктәб һесап едир. Чүнки мәктәби олан өлкәнин вәтәндашлары елм вә маарифә вағиф олараг тәрәгги едәрләр. Халгын вә вәтәнин тәрәггисини, биринчи нөвбәдә, мәктәбләрин ачылмасында көрмәси, әлбәттә, А. Сәһһәтин маарифчилијә мејлиндән ирәли кәлир.

Бу мејл «Хачә һафиз» [5, 8] ше’риндә дә мүшаһидә олунмагдыр. һафизин һәјат амалынын нәдән ибарәт олдуғуну көстәрән А. Сәһһәтә көрә бу мәтләби шаирин—Һафизин һәмвәтәнләри дәрк едә билмәјәрәк тәрәггидән галмышлар:

Дүшүнүлсә нәдир мәталибини,  
Дәрк едәр әһли-һәг мәрәтибини.  
Мүстәтирдир һәгигәт илә мәчәз,  
Мүндәрәч һәр бириндә бир е’чәз.  
Лејк дөври-зәманә ејләди гәдр—  
Ким, сәнә лајигишчә гојмады гәдр.  
Олса иди иранлылар ариф,  
Елмү фәһмү-зәманәдән вағиф,  
Гәдрини камилән биләрләр иди,  
Һәјкәлин бурда рәкз едәрләр иди.

А. Сәһһәтә көрә, иранлылар заманын елми биликләринә јијәләнә билмәдикләринә көрә о дәрәчәдә тәнәззүл едиләр ки, өз мүтәфәккир-ләринә абидә белә гоја билмирләр. Бүтүн бунлар елә дөвранын бәд кәрдишини нәтичәсидир.

Көрүндүју кими, XIX әсрин сонларына доғру «Ширванын нөвча-ван шаирләри»ндә маариф вә мәдәнијәтә, дүнјәви елмләрә, дүнја мә-дәнијәтинә јијәләнмә мејли, маарифчилик идејаларына рәғбәт һисси күчләнмәјә башлајыр. XX әсрин астанасына јахынлашдыгча бу шаир-ләрин јарадычылыгларында јени әдәби әһ’әнәләрин тә’сирини артды-ғыны көрмәк олур. Тәсадуфи дејил ки, бу дөврдә артыг «Ширванын нөвчаван шаирләри»нин башбиләнләриндән сајылан А. Сәһһәтин јара-дычылыгында тәрәггијә чагырыш руһлу сүжетли ше’р нүмунәләри даһа тез-тез көрүнмәјә башлајыр.

Сабир јарадычылыгында, үмумијәтлә, дүнјәкөрүшүндә дә јени-лик, маариф вә мәдәнијәтә, елмә, тәрәггијә мејл һисси кетдикчә күч-ләнмәкдә иди. Тәсадуфи дејил ки, 1902-чи ил јанварын 31-дә олан Шамаһы зәлзәләсинә һәср етдији мәнзүмәсиндә о, Һ. Зәрдаби вә онун-ла бирликдә Шамаһија зәрәрдиәләрә јардым үчүн кәлән комиссија үзвләринә, елм әдиләринә, халг вә вәтән гаршысындакы хидмәтлә-ринә көрә гијмәт верәрәк, онларын халгын јараларына өз рафтарлары илә нечә мөлһәм гојмаларыны тәгдир едир. Кәнч шаир, һәсән бәј Зәрдабинин вәтән өвладларынын тәрәггиси, дүнјәви елмләрә јијәлән-мәси уғрунда чәкдији зәһмәтләри белә алгышлајыр.

Мәликов, о һәсән бәји-зишан,  
О әмини-хазинеји-һәсан,

Елмү фәһмү кәмәлилән мүмтаз,  
Синеји-сафи кафи-лә’ләи раз,  
Һүнәри фәзлдир, әләб кари,  
Әгли пакизә, һүччәт играри [6, 15].

Сабирин «Әкинчи» редакторуна ағыл вә елми илә башгаларындан сечилдијинә көрә дә рәғбәт бәсләмәси сәбәбсиз дејил. Артыг о, тәрәг-ги вә инкишаф үчүн елмин, мәтбуатын ролуну бүтүн ајдынлыгы илә дәрк едирди. Одур ки, 1903-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрини халгын тәрәггиси үчүн ачылан јени вә ишыглы ничат, јүксәклик јолу кими гаршылајараг јазырды:

.. Вар үмидим ки, әхтәри-игбал  
Өвчи мәгсуддә тута мә’на;  
Ола бидар тәлеи-мәс’уд,  
Ача минбә’д дидеји-шәһла;  
Ола кәсби-үлүмә сә’ји-бәлиғ,  
Гыла тәһсил-елм сүбһү-мәса.  
Инди бир әсрдир ки, елм кәрәк!  
Долуб алати елмлән дүнја [6, 18].

Ше’рдән дә көрүнүр ки, Сабир бүтүн ајдынлыгы илә дәрк едирди ки, әсрин тәләби елм өјрәнмәкдир. Елмсиз неч чүр ирәли кетмәк мүм-күн дејил. Индијәдәк халгын керилијинә, әталәт вә чәһаләтинә сәбәб онун әсрин тәләбләри илә ајаглашмајыб дүнјәви билик хәзинәсинин ачарыны әлдә едә билмәмәсидир:

Аһ ким, хаби-гәфләт илә бизим  
Өмри-пурмајәмиз кечибди фәна  
Долуб елм илә сәһәти-аләм,  
Бизә јох бәһрә елмдән әсла.  
Рәмз һәл-јәстәви мүдәлләлдир,  
Бир дејил шәхси-курлән бина.  
Кәсби-елмә сәбәб фәраһәмдир,  
Сабира, бир заман ајыл, јатма!  
Гыл дуаләр ки, «Шәрги-Рус»музун  
Тәл’әтиндән ола чәһан бейза [6, 18].

Демәли, бүтүн аләм елмлә долуб дүнја халглары елмлә тәрәгги етдији һалда шаирин һәмвәтәнләри елмсизликдән өзәб чәкирләр. Бу исә Сабири кәдәрләндирир. Вәзијәтдән чыхыш јолуну шаир конкрет әмәли фәалијәтдә, мәктәбләр ачмагда, мәктәбләрдә елм өјрәниб ону һәјата тәтбиғ етмәкдә көрүр. Мәтбуатын бу јолда әвәзсиз ролуну дәрк етдији үчүндүр ки, о, «Шәрги-Рус»ун өмрүнүн узунлуғуну вә онун зи-јасындан аләмин, о чүмләдән вәтәнин вә вәтән өвладларынын нура, елм, урфан нуруна гәрг олмасы үчүн дуа верир. «Ширванын нөвчаван шаирләри»нин дүнјәкөрүшләринин инкишафында онларын Фиридун бәј Кәчәрли илә танышылыглары да әһәмијәттли рол ојнамышдыр [7, 10].

Кетдикчә шәһәр һәјатында мәдәни-маариф очагларынын артмасы вә ингилаб далгасынын тә’сир илә һөкүмәтин кери чәкилмәси, милли мәтбуат шәбәкәсинин кенишләнмәси вә с. Шамаһы әдәби мүһитиндә дүн-јәви елмә, јени әдәби принципләрә мејли гүввәтләндирирди. Мараглы-дыр ки, дөврүн јени ше’р проблеминин илкин манифести дә нәзәри вә әмәли шәкилдә бир чох чәһәтдән «Ширванын нөвчаван шаирләри» тә-рәфиндән һазырланды. Белә ки, 1905-чи ил февралын 23-дә «Һәјат» гә-зетиндә чап етдирдији јазысында «Тәзә ше’р нечә олмалыдыр?» суа-лыны гојан А. Сәһһәт бу суалын мејдана чыхма сәбәбини изаһ едәрәк јазырды ки: «Шүәраји-сабиғәмизин әш’ар вә әбјатынын тәбии әһвала



мүгајир олдуғундан охујан кәсләрә кәсаләт вә нифрәт кәтирмәји вә һеч бир сурәтдә инсан үчүн мәрифәт вә ибрәт дәрси ондан һүсула кәлмәдији мәлумдур. Мәсәлән, гәддин сәрв ағачына охшадылмасы, ја мәнбубун үзүнү бәдр аја бәнзәтдикләри кими вә јайнки гашлары јаја вә кирпикләри оха тәшбиһ тутдуғлары гәбил. Вә бу гәдәр вар ки, тәзә сәбкидә бу аначан бизим шүәралардан бир нәфәр олмајыб ки, бу мәтләбә мүлтәфит олуб, өз ше’рини тәбии һиссијатын мәзмунуна даир нәзм етмиш олсун» [8, 7].

Бурадан ајдын олур ки, «Ширванын нөвчаван шаирләри» о заман көһнә әдәби ән’әнәләрин дөврлә ајағлаша билмәјиб ичтимаи идеал әвәзинә, нечә дејәрләр, сөз ојуну илә халгы романтик хүлјалар гојунда ујутдуғуну артыг дәрк едирдиләр. Һазыркы дөвр бәдии сөз сәнәткарларындан, о чүмләдән шаирләрдән «азадә» доланыб «лаүбалы» һәјат сүрмәји јох, халгын вә вәтәнин ичтимаи-сијаси вә милли-мә’нәви проблемләринин тәрчүманына чеврилмәји тәләб едир. Көһнә әдәби ән’әнәләрин реал һәјата, «тәбии әһвала мүгајир олдуғундан охујан кәсләрә кәсаләт вә нифрәт кәтирмәјини вә һеч бир сурәтдә инсан үчүн мә’рифәт вә ибрәт дәрси-һүсула кәтирмәдијини» баша дүшәрәк фикрини ифадә етмәси Шамахынын јени әдәби нәслинин дөврлә ајағлашмаға даһа чох мараг көстәрдијини сүбут едир. Марағлыдыр ки, А. Сәһһәт көһнә әдәби ән’әнәләрин бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрини дә кәскин тәнгид едиб, онларын һазырда јаранмалы олан әдәбијјат үчүн һеч чүр ујғун кәлмәдијини билдирди. Мүәллифин фикринчә, әдәбијјатын мөвзусу һәјатдан көтүрүлмәли, ајдын мәтләбә вә идејаја малик олмәла бәрәбәр бәдии чәһәтдән тә’сирли олмалыдыр ки, охучунун фикринә ајдынлыг кәтирә билсин. Бунун үчүн сәнәт әсәри руһән, гәлбән јашанараг сәнәткарын тәбии һиссләриндән гүввәт алмалы, охучу гәлбәнә сирајәт етмәлидир. «Бу мә’нада А. Сәһһәт һәмнин мәғаләси илә кәләчәкдә инкишаф етмәси зәрури олан әдәби-нәзәри фикрин манифест мүәллифи кимч чыхыш едир» [9, 63].

А. Сәһһәт фикрини әјаниләшдирмәк үчүн мәғаләјә бир ше’р дә әла-вә етмишди. О, өз фикрләрини 1905-чи илин ахырларында Абдулла Шангә көндәрдији башға бир ше’р вә мәктубунда даһа әтрафлы шәрһ вә ифадә етмәјә чәһд көстәрмишди. Һәмнин ше’рләрлә әлағәдәр академик Камал Талыбзадә һағлы олараг јазыр ки: «Бу ше’р нүмунәләри әдәбијјата јени, орижинал бир исте’дадын, өзү илә сәнәтә тәрәвәтли мәзмун вә форма хүсусијјәтләри кәтирмәјә чан атан бир шаирин кәлдијини хәбәр верирди. Һәм дә бу әдәби јенилијин үмуми истигамәти бир чәһәти дә ајдын көстәрди; шаирин јарадычылыг методу, һәр шејдән әввәл, романтизмин идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә сәсләшир» [10, 72].

Јени ше’рин бу манифести өзүндә даһа чох романтизмин идеја-бәдии кејфијјәтләрини ифадә етмишди. Бу романтизм һәјатдан узағлашмаға јох, она јахынашмаға даһа чох мејл едәрәк поетик һисс вә дүјгуларын реал һәјатдан јаранмасы тәрәфдары кими мејдана чыхыб өзүнүн реализмә јад олмадығыны, мүчәррәдликдән узағлығыны да нәзәрә чатдырырды. Бунунла бәрәбәр, бу, реалист ше’рин манифести дејилди.

Јени реалист поезијанын манифестини А. Сәһһәттин сәнәт һәмкары, мәсләк вә әғидә досту М. Ә. Сабир өз достундан дүз бир ил сонра—1906-чы ил февралын 10-да «Һәјат» гәзәти сәһифәләриндә поетик шәкилдә е’лан етди. Бу, «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти» сати-

расы иди. Һәмнин ше’рин руһу, чаны, идеја-бәдии хүсусијјәтләри бүтүн лүклә реализмин тәләб вә принципләрини өзүнәмәхсус бир тәрздә ифадә едир.

Мәлумдур ки, ичтимаи-сијаси вә милли-мә’нәви һәјатымызын инкишафы, тәрәггиси јолунда әнкәлә чеврилән бәлалар һәлә Г. Закир, С. Ә. Ширвани поезијасынын да кәскин ифша һәдәфинә чеврилмиш, лакин бу идеја-бәдии чарпышмалар истәнилән нәтичәни вермәмишди. Одур ки, инкишафымыза әнкәл төрәдән ичтимаи милли-мә’нәви бәлаларын даһа тә’сирли бәдии васитә вә методларла, өзү дә һәртәрәfli ифшасы вачиб иди ки, онун ичтимаи-бәдии тә’сир гүввәси күчлү олсун. Сабир бүтүн бу әдәби-бәдии фәалијјәт програмыны, онун әһәтә даирәси вә һәјата кеңирилмәсинин форма вә үсулларыны конкрет поетик нүмунә әсасында һазырлајыб е’лан етди. Бу поетик програмын идеја-бәдии сәвијјәси, сәррастлыгы, тенденсијалылыгы, публисист руһу вә поетик пафосунун күчү әдәбијјат вә сәнәт мејданына тамамилә ајдын ичтимаи идеала малик, поетик сәриштәли бир исте’дадын кәлдијини хәбәр верирди.

Сатирада Сабир үслубунун ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири—типин дахили аләминин онун өз дили илә ифшасы үсулу илә гаршылашырыг. Мүхтәлиф зүмрәни тәмсил едән бу он ики типин данышыг тәрзи, сөз вә ифадәләри чох доғиғ өлчүлүб-бичилмишдир: һәрә өз данышыгы, өз мүкалимәси, өз автохарактеристикасы илә мәнсуб олдуғу зүмрәнин ич үзүнү ачыр. Сатирада ифша һәдәфинә чеврилән типләр әслиндә бир-бирләри илә сөһбәт етмирләр. Онлар санки ајры-ајрылыгдә рүсвәјчылыг күрсүсүнә галхараг өз. ич үзләри һағда охучу вә динләјичиләрә мә’лумат верир вә сәһнә архасына чәкилирләр. Бу «мәчләјичиләрә мә’лумат верир вә сәһнә архасына чәкилирләр» сәлан («Сабир сатира театры»нын аләмә «нәрилти вә курулту» сәлан (Ч. Мәммәдгулузадә) әзәмәтли, һәј-күјлү тамашасынын прологу, бу сатира исә Сабир сатира үслубунун програмы иди. Тәсадүфи дејил ки, он ики кишинин мәчлисидә өз «монологларыны» сөјләјиб, «сәһнә архасына чәкилән» ичтимаи типләр Сабир јарадычылыгынын сонрақы дөврүндә шаирин кәскин сатира гәләминә һәдәф олдулар. Шаирин бир мәчлисә топладыгы он ики кишинин тәмсил етдији ичтимаи зүмрәләр даһа кениш фәалијјәт мејданына чыхдыгча онун сатира охлары ифша һәдәфинә кәскин гәзәб вә нифрәтлә санчылмаға башлады. Бу зүмрәләрин галын ријакарлыг пәрдәси архасында кизләнән әсл сифәтләри ачылыб ифша олундуғча халг өзүнә, өз вәзијјәтинә јенидән вә кәнардан бахмаға мәчбур олду. Шаирин ичтимаи типләр галерејасы бөјүдүкчә, онун фырчасы да чилаланмаға, ичтимаи бәлаларын үфунәт гохујан мәнзәрәләрини даһа камил чанландырмаға башлады. Сабир сатирасы тәнгид һәдәфи вә бәдии тутум е’тибары илә камилләшдикчә өзүнә кәнардан вә даһа ајыг нәзәрләрә бахмаға мәчбур олан халг бәдии сәнәтин тәсвир күчү илә көрдүјү мәнзәрә гаршысында әввәлчә һејрәтләнди, сонра хәчәләт тәринә батды, өзүнә гаршы гәзәбләнди вә нәтичә е’тибарилә мөвчуд вәзијјәтиндән гуртармаг үчүн әсәбиләклә, кәскинликлә силкинмәк үчүн өзүнү сәфәрбәр етди. Беләликлә, Сабир сатирасы өз ингилаби ролуну, дәјишдиричи күчүнү көстәрмәјә, әтрафына јени һәмкарлар јығмаға башлады. Чүнки Қ. Марксын дедији кими: «...хәчәләт дә бир нөв ингилабдыр: ...Хәчәләт бир нөв гәзәбдир. Анчаг инсанын өзүнә гаршы чеврилмиш гәзәбдир. Бүтөв бир милләт һәгигәтән хәчәләт чәк-сәјди, сычрамаға һазырлашараг јығышан бир ширә бәнзәрди... Бу ағи-бәт исә гаршымызда дуран ингилабдыр» [11, 9—10].



Сабирин ингилаби сатирасы демек олар ки, онун бүтүн сатирала-рында олан ичтимаи өзүнү инкар вэ данлагларда, кэскин е'тираз вэ гэ-зэблэрдэ, ингилаби жүксэлиш вэ милли мэнлик шүүрунун ојанмасындан доған севинчлэ бэрабэр, бүтөвлүкдэ ичтимаи ејбэчэрликлэрдэн јаранан икраһ вэ нифрэтлэрдэ тэчэссү едир. Шаир тэрэфиндэн тэсвир вэ тэсдиг олунаи ичтимаи ејбэчэрликлэр халгын өз-өзүнэ гаршы хэ-чалэт вэ гэзэб һисси кечирмэсинэ сэбэб олур.

«Бир мэчлисдэ он ики кишинин сөһбэти» сатирасында башга бир мараглы чөһөт дэ диггэти чөлб етди. Бурада А. Сөһһөтин дэ тэңгид етдији «Көвһәри-јекданеји-зигијмәти» јаланларла гијмәтдән салан шаирлэрин нумажәндәси дэ дилләндирилэрэк, өз зүмрәсини «бүлбүлэ, ешгэ, күлэ даир јалан фырлатмышам»,—дејэ тэгдим етди. Бу бир чүм-лэлик характеристика ичтимаи һәјатдан узаг олан мэддәһ шаир-лэрин јарадычылыг симасыны чох ајдын вэ дөгиг әкс етдирмишдир. «Бир мэчлисдэ он ики кишинин сөһбэти»ндэ Сабир белэ бир гәти гәнаәтэ кәлмишди ки, бундан сонра сәнәт аләминдэ, о чүмлэдән поези-јада «бүлбүлэ, ешгэ, күлэ даир јалан фырлатмагла» баш кирләмәк олмаз. Һазыркы дөврдэ сәнәтин ичтимаи һәјата мүдахиләсини, ичти-маи тә'сир күчүнү вэ фәаллығыны өн плана чәкмәк лазымдыр. Үстәлик социал типин өзүнү охучуја өзүнүн тэгдим етмәси әсәрин ичтимаи тә'-сир күчүнү даһа да артырыр, ифша һөдәфини ејбэчэрлији һаггында охучуда мөһкәм гәнаәт һасил олур. Чүнки бу заман онун ејбэчәр си-фәтлэрини, дахил аләмни бир башгасы јох, социал типин өзү өз да-нышыг вэ әмәлләри, мүһакимә вэ гәнаәтлэри илэ ачыр. Бу, даһа реал вэ чанлы, инандырычы вэ ибрәтамиз олур.

Беләликлэ, мүәјјән формалашма дөврү кечирән реалист поезија-нын програмынын бир чох мүһүм чөһөтлэри «Бир мэчлисдэ он ики ки-шинин сөһбэти»ндэ романтик поезијанын принциплэринин әсас чөһөт-лэри «Тәзэ шә'р нечэ олмалыдыр?»—суалына верилән елми вэ поетик чавабада, А. Сөһһөтин достларына көндәрдији мәктуб вэ шә'рлэрдэ меј-дана чыхды. Әдәбијјатымызын бу гоша гәнадынын һәр икисини тәм-сил едән гүдрәтли гәләм саһиблэри өз јарадычылыг јоллары илэ һәр ики програмы даһа да зәнкинләшдирдилэр.

А. Сөһһөтлэ М. Ә. Сабирин һазырлајыб е'лан етдиклэри әдәби јарадычылыг програмларынын зәнкинләшиб даһа да рөвнәгләнмәсиндэ Шамаһынын ичтимаи-мәдәни һәјатында јаранан чанланманын кетдик-чө кенишләнмәси дэ зәмин јарадырды. Шәһәр һәјатында көрүлән мө-дәни-күтләви тәдбирләр ичтимаи-милли-мә'нәви һәјатын кејфијјәт дәји-шиклији илэ јанашы јени әдәби јарадычылыг програмына маарифчи-лик идејаларыны да һөндүрүрду. Белә ки, Шамаһынын зијалы вэ вә-тәннәрвәр чаванлары шәһәрдэ бир китабхана-гирәәтхана ачмаг гәра-рына кәләрэк, бу мөгсәдлэ вәсаит топламаг үчүн әдәби кечэ тәшкил етдилэр. Көрүлән тәдбирлэрдән әсас мөгсәд халгын ичтимаи-мә'нәви вэ милли мөдәни шүүр сәвијјәсини жүксәдилмәсинэ мүәјјән гәдәр көмәк етмәк иди. Әлбәттэ, бу типли тәдбирлэрин һәјата кечирилмәсинә имкан верән 17 октябр манифести иди... Шамаһы әдәби-мәдәни мүһити китабхана-гирәәтхана ачмаг, театр тамашалары һазырлајыб көстәр-мөклэ бэрабэр һәмвәтәнлэринин тәһсилнин гајғысына галараг јени типли мәктәблэрин вэ реалны мәктәблэрин ачылмасы уғрунда да мү-баризә аярырдылар. Бу тәшәббүсләрлэ әлағәдәр јенэ Сабир «Һәјат» гәзетиндэ билдирди ки, «Һәмд олсун, Шамаһыда букүнкү маариф-дуст бабалар кәләчөкдэ вәтәнин вэ өвләди-вәтәнин тәрәгги вэ тәали-

син ачмаг охумагда мүшаһидэ етдиклэриндән Шамаһынын 2-чи частын-да вагә Дәрмәһәллэ ады илэ мөшһүр олан бир гит'ә хараба јери өз хәрчлэри илэ руси вэ мүсәлман мәдрәсә бивакүзарлығындан өтрү гу-бернатордан әризэ вәситәси илэ тәвәгге етмишдилэр. Бу ахыр күнләр-дэ изинә мүвәффәг олдулары үчүн һаман јерин һәгшеји-мүсәддәсин губернатор диванханасына көндәриблэр. Вэ бу хүсусда ианэ дәфтәри ачылыб. Әл'анлыгда үч мин (3000) маната гәдәр чәм олунаи пул Ага Нәчәф Јәһјајевин тәһти-мүһафизәсиндәдир. Иншааллаһ, мәдрәсәзин тәсдиг хәбәри јетишдикдэ тә'миринә шүрү' олунамагла бэрабэр кафи гәдәринчә пара ианәсинә мәтлүби-вәһи илэ гејрәт көстәрилмәсинә үмид-вар олуруз» [6, 167].

Мәтбуатда хәбәр верилрди ки, «Шамаһыда тәзэ бир реалны ә'да-ди мәктәби ачылмаг ичазәси алынды» [12, 69].

Шәһәрдэ јени типли мәктәбин ачылмасы, хүсусән, маарифпәрвәр зијалылары севиндирмишди. Чүнки онлар бу чүр бир маариф очағы-нын халгын тәрәггисиндә ојнајачагы ролу дәриндән баша дүшүрдү-ләр. Һәмин күнлэрдэ Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында чап ет-дирдији бир шә'риндэ үзүнү ушаглара тутараг өзүнәмәхсус бир үслуб-ла онлары охумага, елм вэ маарифин гәдрини билмәјэ чағырырды:

Еј милләтин үмиди, дилү-чаны, ушаглар!  
Валидәларин севкили чананы, ушаглар!  
...Вөгт олду һәвәс етмәјәсиз мәктәбә, дәрсә,  
Тә'лим аласыз һәр нә ки, аләмдә бетәрсә,  
Хејри бураһыб, әхз едәсиз һәр нә зәрәрсә,  
Маил оласыз һәр ишә ким, фитнәсә, шәрсә,  
Адәт гыласыз һәрвәү һәдјаны, ушаглар!  
Сиз нејләјәсиз мәктәби, молланы, ушаглар! [13, 66].

Шаирин бу мазмунда, бу руһда әсәрлэри бир силсилә тәшкил едир. Мәктәбә, маарифчә чағырышла кифәјәтләнмәјән Сабирин ејни заманда ичтимаи-мәдәни тәрәгги дүшмәнлэринә, һәр чүр гаракурһчуја сатира атәши ачмасы, әлбәттэ, онун тутдуғу тәңгиди реалист сәнәтин идеја-бәдии програмына мүвафиг иди. Бүтүн шүүрлу ичтимаи-бәдии фәалијјәтини халгын тәрәггисинә һәср едән Сабир реалны мәктәбин фәалијјәтә башламасы кедишини, она гәбул едилән шакирдлэрин тәр-кибиндэ мүсәлманларын нечэ фаиз тәшкил етмәсини, вәзијјәтин даһа үрәкачан олмасы вэ с. мәсәләлэри ардычыллығы вэ вәтәндашлыг еһти-расы илэ ишыгландырымышдыр. Мәсәлән, Сабирин «Иршад» гәзетиндэ 1906-чы илин октябрында (16-да) дәрч олунаи мәгаләсиндән мә'лум олур ки, Шамаһы реалны мәктәбинә инспектор (мүдир) тә'јин олунаи Леонтијев октябрын 6-да шәһәрә кәлмиш, ајын сәккизиндэ мәктәбдә охујачаг шакирдлэрин валидәјлэрини чағырыб, онларла сөһбәт едәр-рәк мәктәбә гәбул вэ тә'лим гајдасы һагда мә'лумат вермишдир. Октябрын 10-дан 15-дәк гәбул имтаһанлары, ајын 15-дә исә мәктәбин рәсми ачылышы олмушдур. Ишин нәтичәси Сабирин шаир-вәтәндаш гәлбини чидди нараһат етмишдир. Ашағыдакы сәтирләр онун нараһат-лығынын ичтимаи-милли сәбәблэрини өзүндэ әкс етдирмәкдәдир: «...Шамаһыда сакин олан мүсәлманлар һәр милләтдән бирә он, бәлкә дэ зијадэ олдулары һалда ушголаја әризә верән мүсәлман мүгәллим-лэринин әдәдлэри саириндән чох әскик олду вэ һалонки шәһәрин бор-чудур ки, һәр илдә дөрд мин манат реални ушголаја пул версин. Һә-мин пул тәгсим олундугда үч мин манатдан зијадәсини мүсәлманлар верәсидирләр. Буна көрә вэ һәм мүсәлман нүфусунун зијадәтинә көрә



лазым иди ки, мүсөлман мүтөллимлери үч дөфө саириндэн даһа зијаде олајды. Амма, хејр, зијаде дејил, һатта мүсаһи дә дејил, пәк аздыр.

Һәр һалда арзу едирик ки, букүнкү бабалар бөлгә гүјмәтли заманлары гафиланә фөвт етмәјиб, өвлади-вәтәни тәлим вә тәрбијәсини мәнзурда тутмагла кәләчәкдә бәхтијаранә јашамаларына индики һалдан сәј вә тәлашда олуб бәзли-һиммәт едәјдиләр».

Сабир өз вәтәндашларыны заманын вердији имканлардан истифаде едиб кәч һәслин кәләчәк хош күнләри үчүн индидән чалышмағын вачиблијини вә бунун конкрет јолларыны көстәрирди.

Һәммин күнләрдә Мәһәммәд Һадинин јаздығы әсәрләрин дә әсас мөвзусуну мәктәб вә она чағырыш, елмин, маарифин, тәрәггинин әһәмијјәти вә с. тәшкил едир. Азәрбајчан ЕА-нын мүхбир үзвү Әзиз Мирәһмәдов М. Һадинин о дөвр јарадычылығындан бәһс едәрәк јазыр: «1905-чи илин ахырларындан етибарән биз ону (Мәһәммәд Һадини—А. М.) артыг һәм ше'р, һәм дә публицистика сәһәсиндә ејни һәвәслә чалышан көрүрүк. Шаирин мәтбуатда, «Һәјат» гәзетиндә чап олунан илк әсәри мәктәбин, елмин әһәмијјәтини тәрәннүм едән «Лөвһеји-мәкатиб» ше'ри иди:

Мәкатиб чилвәкаһи-тәл'әти-фәјјәзи-ибрәтдир,  
Мәкатиб пәртәви-әнвари-шәмси-сүбһи-вәһдәтдир.

Илк әсәрләриндән Һади өзүнү маарифпәрвәр, мүтәфәккир бир шаир вә журналәст кими танытмышды» [14, 21].

Мәктәби «дарүләдәб» адландыран шаир өз милләтини бу дарүләдәбин гәдрини билмәјә чағырараг јазырды:

Мәктәб нә демәк? Һеј'әти-миллијәјә чандыр,  
Мәктәб нә демәк? Руһү дили-мүрдәдиландыр.  
Арифләрә һәмварә бу сөз вурди-зәбандыр:  
Әлмәктәбү, әлмәктәбү, еј милләт, амандыр.  
Өвлади-вәтән етмәк үчүн биздә тәали  
Мәктәбләр ачыб кәсб едәлим елмү кәмәли! [15, 3]

М. Һадинин «Мәктәб шәргиси», «Инсан нә илә мүкәррәм олур?», «Лөвһеји-тәсвири маариф», «Маарифә даир» вә с. әсәрләриндә инсан вә онун ичтимаи аләмдәки мөвгәјиндә, мәрифәт дүнјасында тутдуғу јерин бәдин рәсмини чәкмәјә чалышараг белә бир гәнаәтә кәлирди ки, инсан

Олурса мә'рифәтпәрвәр—мәланкдән мүкәррәмдир.  
Јашарса әләми-вәһшәтдә—һејвандан да кәмтәрдир [15, 8].

О, «Маарифә даир» ше'риндә бу фикрини давам етдирәрәк белә бир нәтичәјә кәлирди ки, чәһаләтин әсарәт зәнчириндән гуртармаг үчүн әсас чыхыш јолу елмин биләкләрә јијәләnmәкдир. Нүмунә үчүн авропалыларын елми билијә јијәләnmәклә нечә тәрәгги етдикләрини көстәрән шаир дејирди:

Зәнчири-әсарәтдә јашар әһли-чәһаләт,  
Мәһкумларын күн кими бәсбәлли зәвали.  
Елм илә дәрәгуш олунур шаһиди-нүсрәт,  
Елм илә зәфәрпәрвәр олуб авропалы.  
Биз дә дүзүлөк силсилеји-әһли-үлүмә—  
Өјрәнмәк илә елм, һүнәр, фәнн, мәали.  
Тәшкил едәлим «әнчүмәни-елмү маариф»,  
Тә'сис ғылаг «дарүлфүнун», «мәктәби-али»! [15, 12].

М. Һади «Милләти-ислам»ы дарүлфүнун, али мәктәб ачараг охујуб, елм өјрәниб авропалылар кими зәфәрпәрвәр олмаға чағыраркән

Күрдәмирдә мүәллим ишләјирди. Лакин онун поезија илһамы вә тәрәггипәрвәр руһу илк нөвбәдә Шамаһы ичтимаи-әдәби мүнһитинин шәһди-шәкәриндән гидаланмышды. Ејни заманда Шамаһы әдәби-ичтимаи фикри кими, Һади јарадычылығы да үмуммилли вә үмумбәшәри маһиј-јәтдән һәнки хали дејилди, әксинә, бу кејфијјәтләр онун бәдии ирсини әсас маһијјәтини тәшкил едирди.

Јухарыда көрдүјүмүз кими, биринчи рус ингилабынын вердији имканлардан шамаһылылар да лазымынча бәһрәләnmәјә чалышараг кениш фәалијјәтә башламыш, шәһәрдә бир сыра мәдәни-маариф очаглары јаратмаға мүвәффәг олмушдулар. Белә очаглардан бири дә 15 октјабр 1906-чы илдә Шамаһыда фәалијјәтә башлајан реалны мәктәб олды. Шәһәр мәктәбиндә ана дили мүәллими ишләјән Аббас Сәһһәт һәммин ил октјабрын 25-дә директорун адына јаздығы әризәсиндә реалны мәктәбдә ишләмәк истәдијини билдирди. Онун әризәсинин мәтнини ејнилә өз монографијасында дәрч едән академик Камал Талыбзадә јазыр:

«Сәһһәт маариф, тәлим-тәрбијә мәсәләләринә, тәһсил вә тәдрис ишләринә бөјүк әһәмијјәт вердији үчүн үмуми фәалијјәтиндә бәдии јарадычылығы гәдәр мүәллимлијә дә чох кениш јер ајырырды. О дәрк едирди ки, елмсиз, савадсыз, мүасир мәдәнијјәтдән бихәбәр бир халгы XX әсрин бөјүк сижәси, елми тәләбләри мүгабилиндә ирәли апармаг, ону әсл азадлыг јолуна чыхармаг мүмкүн дејил. Маариф—јени әсрдә ингилаби маһијјәт дашыјан бир проблемдир, һәр нәјин баһасына олурса, она наил олмаг, халгы маарифләндирмәк лазымдыр. Буна көрә дә чаван вәтәнпәрвәр мүәллим өз тәлим-тәрбијә ишләринә бөјүк мәна верир, бир ан белә севдији сәһәдән ајрылмырды, өзү дедији кими «Мүәллимликлә халгынын ән ағыр хәстәлијини—савадсызлығыны мүәличә етмәјә» чалышырды» [10, 26].

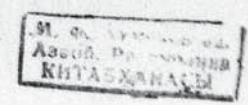
Камал Талыбзадәнин дә дедији кими, А. Сәһһәтин бәдии јарадычылығы онун педагожи фәалијјәти илә вәһдәт тәшкил едирди. Халгда тәрәгги вә инкишафа олан күчлү мејл јарандығы о илләрдә дөврүн әсас тәләби дүнја ичтимаи-мәдәни инкишаф сәвијјәсиндән керн галмамаг иди. Кәч шаир өзүнүн «Дәвәт» ше'риндә мәнз бунлары нәзәрдә тута-раг һәмвәтәнләрини елмә, маарифә, тәрәггијә чағырырды:

...Вағиф олмаглыг кәрәкдир еһтијачи-милләтә,  
Ариз олмуш дүрлү афәтләр мизачи-милләтә,  
Сәһһәт истәрсән әкәр, сәј ет әлачи-милләтә  
Елмдир, билләһи, мучид ибтиһачи-милләтә.  
Кечди дөври-зури-базу, елмү фәзл әјјамыдыр!  
Архадашлар! Охујун, елм охумаг һәнкамыдыр! [5, 15—16]

Вәтәндашларыны тәрәггијә чағыран шаир өз һәмкарларыны, тәрәггипәрвәр зијәлылары милләтин еһтијачларыны өјрәниб она әләч етмәјә, әмәли фәалијјәтә сөвг едирди. «Һидаји- милләт, јахуд амали-вәтәнпәрвәрәнә», «Фәрјәди-интибаһ, јахуд амали-вәтәнпәрвәрәнә», «Еј вәтән...», «Нәлеји-тәһәјјүр, јахуд милләтә хитаб» вә с. ше'рләриндә дә милләтин ачыначагы вәзијјәтинә гәлбән јанан вәтәндаш шаир бу вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарырды. О, бу јолу маариф вә елмә јијәләnmәкдә көрдүјү үчүн өзүнү халгын тәрәггисинә һәср едәрәк бәдин вә ичтимаи-педагожи фәалијјәти илә халгынын вә вәтәнинин тәрәггиси јолунда әлиндән кәләни әсиркәмирди.

«Ширванын нөвчаван шаирләри»нин елм вә маарифә бу чүр һәрис-јангысындан наразы галан бәзи јашлы һәмкарлары онлары бәдин сә-нәти ичтимаи амала хидмәтә јөнәлтмәләринә кәскин етираз едиб чаван:

12918





Һәмкарларыны сәнәтин әсас вәзифәсини, инсана руһи гида бәхш етмәк мәзијјәтини өлдүрмәкдә иттиһам едирди. А. Сәһһәт өз јашлы һәмкарындан Насеһә јаздығы мәнзүм мәктубунда онун ирадларыны белә тәсвир едирди:

Насеһ, еј нүсхеји-күбраји-камал:  
Насеһ, еј көвһәри-дәрјаји-камал!  
Лүтф илә бизләри шад етмишдиз.  
Сабири, бәндәни јад етмишдиз.  
Олду мәктуби-шәрифиз васил—  
Дәсти-шүкранымыза, әһасил.  
Охудуг чүмлә нәсиһәтләризиди,  
О көзәл, дәдлы мазәммәтләризиди.  
Бүјүрүсуз ки, ујуб дүнјаја.  
Ше'ри әлдән еләдиз сәрмәја.  
Шаир олмагда икән сизләрә нам,  
Кәсб үчүн мәктәбә етдиз игдам.  
Шаир азадә кәрәк, азадә,  
Лаубали долана дүнјада [5, 164].

Насеһин бу тәсәввүрү онун исте'дадлы шаир олмасына баһмајараг, һәлә дә дөврүн ичтимаи-милли вә мә'нәви тәләбләринә чаваб вермәјә чалышан һәмкарларынын мөвгејинә кечә билмәмәси демәк иди. «Бу, ејни заманда, Шамаһы әдәби мәчлисиндә епигончуларла «јени сәпкидә» ше'р јазанлар арасындакы ихтилафын мазмунуну көстәрмәкдә иди» [16, 138]. Лакин А. Сәһһәт өз устади-камилине нәзакәтлә чаваб вериб өзүнүн вә дикәр јолдашларынын бу һәрәкәтләрини ичтимаи мәгсәдини белә изаһ едирди:

Илтифат етсәниз, еј аличәнаб,  
Верәрәм мән дә чәсарәтлә чаваб:  
Бу заман сиз бүјүрән көһнә үсул—  
Ејбдир, ејб; дејилдир мәғбул.  
Чүнки инди дәјишиб вәз'и-чаһан,  
Башгадыр, башга тәғазәји-заман.  
Варса тә'лимә бизнм рәғбәтимиз,  
Биләсиз, кәсб дејил нијјәтимиз.  
Биз пула, дөвләтә манл дејилдиз,  
Рәсми-диринә дә гаил дејилдиз,  
Фикримиз тәрбијеји-милләтдир,  
Гәсдимиз милләтә бир хидмәтдир. [5, 164—165].

Бүтүн бу мулаһизәләр өз сәррастлығы, ичтимаи-сијаси вә милли-мә'нәви ајыглығы илә А. Сәһһәтин әгли вә идеја-ичтимаи инкишафындан хәбәр верирди.

А. Сәһһәтин бу фикирләрини онун дикәр кәнч һәмкары Мәһәммәд Һади һәлә 1906-чы илин сонларында өзүнәмәхсус шәкилдә белә ифада етмишди:

Һәғиги аризумуз интизами-һали-милләтдир.  
Мәсаимиз бүтүн мәсруфи-истикмали-милләтдир,  
Әсәси-фикримиз тә'мири-истигбали-милләтдир,  
Јекәнә нөгтеји-мәтлуб истиглали-милләтдир [15, 15].

Көрүндүјү кими, ики кәнч һәмкар, шаир, мүәллим вә ичтимаи хадимин ејни ичтимаи-милли-мә'нәви идеал һағгында поетик муһакимәләри бир-бирини тамамлајыр. Бу, әсримизин әввәлләриндә «Ширванын нөвчаван шаирләри»нин ејни чәһәдә бирләшәрәк сәнәтин мә'насыны анчаг руһа мә'нәви гида вермәкдә көрән архаик тәсәввүрләри гәтијјәтлә гырыб һәјатын, јени ичтимаи инкишафын тәләбләри илә уғурла ајағлашмаларыны сүбүт едирди.

## Әдәбијјат

1. Гәнизадә С. М. Сечилмиш әсәрләри.—Бақы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1965.
2. Бах: «Әкинчи» гәзети, 1876, 28 апрел.
3. Мустафајев Әлмәмәд. Хатирәләри, һекајә вә фелјетонлары.—Бақы; Јазычы, 1985.
4. Гарајев Нәсрәддин. XIX әср Азәрбајчан әдәби мәчлисләри.—Нам. дисс., Азәрб. ССР ЕА-нын әсаслы китабханасы, Бақы, 1972.
5. Аббас Сәһһәт. Әсәрләри. Ики чилдә. I чилд.—Бақы: Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1975.
6. Сабир М. Ә. Һоһоһнамә. Үч чилдә. III чилд.—Бақы, 1965.
7. Нәбијев Бәкир. Фиридун бәј Көчәрли.—Бақы: Елм, 1963.
8. Аббас Сәһһәт. Әсәрләри. Ики чилдә. II чилд.—Бақы: Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1976.
9. Әлијев Қамран. XX әср Азәрбајчан романтикләринин әдәби-нәзәри көрүшләри.—Бақы: Елм, 1985.
10. Талыбзадә Камал. Аббас Сәһһәт.—Бақы: Кәнчлик, 1986.
11. Маркс К. вә Енкелс Ф. Сечилмиш мәктублар.—Бақы; Азәрнәшр, 1955.
12. «Һәјат» гәзети, 1906, 11 март.
13. Сабир М. Ә. Һоһоһнамә. Үч чилдә. I ч.,—Бақы, 1962.
14. Мирәһмәдов Әзиз. Мәһәммәд Һади.—Бақы: Јазычы, 1985.
15. Мәһәммәд Һади. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилдә, I ч.,—Бақы: Елм, 1978.
16. Камал Талыбзадә. Азәрбајчан әдәби тәңгидинин тарихи (1800—1920-чи илләр). Бақы, 1984.

Алхан Мамедов

## «МОЛОДЫЕ ПОЭТЫ ШИРВАНА» и НОВОЕ ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

В конце XIX—начале XX века в литературной среде Шемахи появляется новое литературно-общественно реалистическое направление, сторонниками которого были поэты Ширвана М. А. Сабир, А. Сиххат, М. Хадн, С. М. Ганизаде и др. В статье на основе достижений нашего литературоведения, а также привлеченных к исследованию новых материалов в контексте данного решения рассматривается своеобразие и особенности творчества этих поэтов.